

Holokauszt és államszocializmus

A történelem terhe a hatvanas években

A múlttal fenntartott társadalmi viszonyt szervező normák háború utáni történetében az 1960-as évek fordulópontnak bizonyultak. A dekolonizáció nyomán a történelem és társadalom viszonyának globális kontextusa nagymértékben átalakult, miáltal az addig csak „történelem nélküli népekként” számontartottak cselekvőként léptek fel a történelem színpadán. Ezzel párhuzamosan, az első és második világ országai a „történelem visszatérésének” kihívásával szembesültek. A globális társadalmi viszonyok e gyökeres megváltozása alapvetően alakította át a történelem és a társadalmak kapcsolatát, aminek egyik feltűnő következménye, hogy a közelmúlt társadalmi és politikai problémaként merült fel. Másfél-két évtizeddel a legutóbbi világégés után saját koruk problémáit a társadalmak ismét az „el nem múltó múlt” számlájára írták. A történelem terhe alóli felszabadulás emancipatorikus igényére számos válasz született, köztük Hayden White a történettudomány céljainak és módszereinek, illetve ismeretelméleti alapvetéseinek felülvizsgálatára törekvő programja.¹ E kihívás a háborús bűnök elévülésének problémájában, a háborús bűnperek második hullámában, az ezekre reflektáló műalkotások kiugróan magas számában, és általában véve abban nyilvánult meg, hogy

¹ Hayden V. WHITE: *The Burden of History. History and Theory*, 1966/2. 111–134. Magyarul: Hayden WHITE: *A történelem terhe*. Ford. BERÉNYI Gábor. In: *Uó: A történelem terhe*. Összeáll. BRAUN Róbert. Osiris, Budapest, 1997. 25–67.

előtérbe került a múlttal való társadalmi szembenézés igénye.² Nyugaton ekkor kezdődött az a máig ható és intenzitásában egyre jelentősebb folyamat, amely során a holokauszt emlékezete a háborús kontextusból kilépve a múlttal fenntartott társadalmi viszony új normarendjét alapozta meg.³

A társadalom- és bölcsészettudomány, mely a holokauszt emlékezetén és történetén keresztül vetette fel a közelmúlt problémájának kérdéseit, a hidegháborús Nyugaton intézményesült. A történetiség átalakulására adott kelet-európai válaszok általában feledésbe merültek, ahogy a második világ társadalmi reintegrálódtak a világg kapitalista rendszerbe a hidegháború után. Bár újabban történnék kísérletek a szocialista társadalmak emlékeztörténeti vizsgálatára is,⁴ ezek túlnyomórészt a nyugati világban intézményesült tudományos paradigma előfeltevéseivel közelítenek a rendszerváltozás előtti szocialista országokhoz. A társadalmi önismeret egyetemes mércéjévé az euroatlanti térségben bevett (elsősorban a német emlékezetformálási modellt példaként állító) megközelítések váltak,⁵ és a közelmúlt emlékezetének megformálása annak függvényében számított sikeresnek vagy kevésbé sikeresnek, hogy az így létrejött sztenderdekhez milyen mértékben igazodik a számvetés. A kétezres években az Európai Unió bővítése nyomán az európai emlékezeti tér kialakítására irányuló törekvések is ezt a tendenciát erősítették: kevés példát láthattunk a sajátos poszt szocialista történeti tapasztalat értő integrálására, amely természetesen nem illeszthető szépen „vissza” az

² Donald BLOXHAM: *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford UP, Oxford, 2001; Lawrence DOUGLAS: *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. Yale UP, New Haven, 2001.

³ SZÁSZ Anna Lujza-ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014.

⁴ Lásd például John-Paul HIMKA-Joanna B. MICHLIC (eds.): *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. University of Nebraska Press, Lincoln, 2013; Małgorzata PAKIER-Joanna WAWRZYŃIAK (eds.): *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives*. Berghahn, London, 2015.

⁵ Ezekről lásd LACZÓ Ferenc: *A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről*. Kijárat, Budapest, 2016; továbbá: BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest, 1995.

intézményesült nyugati emlékezethez, akár egy teáscsésze le-tört füle. A (moglehet, önmagában sem teljesen egységes) nyugati előfeltevés-rendszer felülvizsgálatára lenne ehhez szükség, csakhogy a diskurzus sajátos rendjéből adódóan ennek a problémának pusztá felvetése is a tudományos világban megszokottnál élénkebb feszültségek forrása. A tétet jól mutatja, hogy 2018 szeptemberében *Remembering Across the Iron Curtain. The Emergence of Holocaust Memory in the Cold War Era* címmel nemzetközi konferenciát rendeztek Yorkban, ahol Jeffrey Herf amerikai történész – többek közt a nácizmus kelet- és nyugatnémet emlékezetét kutató szakteknitely – az első adandó alkalommal leszögezte: a holokauszt emlékezete és a hidegháború között márpedig semmilyen összefüggés nincsen. Ezzel a konferenciát magát kérdőjelezte meg, s egyúttal a program végleges verziójából eltűnt az alcím.

A feszültség érthető, hiszen a kérdés hidegháborús kontextusban történő tárgyalása megkerülhetetlenné teszi az azzal való szembenézést, hogy a zsidó genocídium emlékeztörténete nem magyarázható önmagából, nem az esemény szingularitása helyezte feltétlenül és elsősorban az emlékeztörténeti kutatások középpontjába, hanem az 1960-as évek sajátos történeti viszonyrendszere (és az ehhez kötődő második perhullám) nyomán vált centrális jelentőségűvé. Csakhogy a kérdésfeltevés ilyesféle árnyalását a holokausztkutatók jelentős része aggodalommal kíséri figyelemmel: úgy érzik, ha a holokauszt emlékezetének centrálissá válását esetleges történeti körülményekkel magyarázzuk, azzal relativizáljuk az esemény kiemelkedő fontosságát. Végeredményben a „versengő emlékezetek” Michael Rothberg által elemzett megnyilvánulásainak egy formájáról van itt szó.⁶ A relativizálás felsejló árnyéka egyúttal évtizedes (és inkább abbamaradt, mintsem lezárt) vitákat idéz a történeti esemény mibenlétéről, a történeti tények rögzíthetőségéről, melynek próbakövévé szintén a soá vált. A történészek aggodalma valós kockázatot rejt, amire az utóbbi időben a természettudományok történeti vizsgálatában úttörő Bruno Latour

⁶ Michael ROTHBERG: *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford UP, Stanford, 2009.

önkritikája világított rá a legélesebben: a tudományos állítások abszolút igazságként való felmutatásának kikezdése Latour saját bevallása szerint is váratlan következményekkel járt, s értékelése szerint hozzájárult ahhoz, hogy a globális felmelegedés veszélyét a tudósok nem tudták kellő meggyőző erővel képviselni.⁷ Erre persze magának Latournak sem a kritikai reflexió feladása a válasza, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a paradigmák lebontásával párhuzamosan törekedni kell olyan alternatív beszédrendek kialakítására, amelyek egyszerre megalapozottak ismeretelméletileg és képesek a tudás előállításának folyamatát világosan felmutatni, mindez a társadalmi hitelesség visszaszerzése érdekében. Nem kis feladat.

Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontban 2018 márciusában Bódi Lóránt, Kisantal Tamás, Scheibner Tamás és Zombory Máté kezdeményezése nyomán megrendezett *A történelem terhe és az 1960-as évek* című műhely-konferencia, amelyen többek közt az itt következő tanulmányok előadásváltozatait vitattuk meg, ilyen ambíciózus célt természetesen nem tűzhetett ki maga elé. Ugyanakkor nem titkoltan azokhoz a kezdeményezésekhez szeretnénk kapcsolódni, amelyek a holokauszt emlékezetét globális kontextusban veszik szemügyre, méghozzá különös figyelmet szentelve a kelet-európai társadalom és politika sajátos hozzájárulására, hatására. A rendezvényen a hazai előzményeket⁸ is számontartva, azokra támasz-

⁷ Bruno LATOUR: *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Polity Press, Cambridge, 2017; lásd még a könyv körül kialakult sajtóvitát.

⁸ Randolph L. BRAHAM: *The Assault on the Historical Memory of the Holocaust*. In: Randolph L. BRAHAM–András KOVÁCS (eds.): *The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later*. CEU Press, Budapest, 2016. 261–311.; GYÁNI Gábor: *A holokauszt magyar emlékezete*. In: Uő: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Budapest, 2016. 186–199.; GYÖRGY Péter: *Apám helyett*. Magvető, Budapest, 2011; FÖLDES Anna: *A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében*. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Balassi, Budapest, 2001. 73–122.; KOVÁCS Éva–VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás-történetek. Múlt és Jövő*, Budapest, 2002; SZIRÁK Péter: *Magyar – zsidó – sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában*. In: KISANTAL Tamás–MENYHÉRT Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. JAK–L'Harmattan, Budapest, 2004. 55–67.; SCHEIN Gábor–SZÜCS Teri (szerk.): *„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013.

kovda és azokkal olykor vitázva, arra kerestük a választ, hogy a történelem terhének problémája miképpen vetődött fel a magyar társadalomban, és milyen intézményes válaszokat váltott ki. Különösen azon újabb kutatások nyújtottak inspirációt, amelyek kritikailag közelítettek a ma is uralkodó kérdésfeltevéshez, amely szerint a szocializmusban hallgatás övezte a holokauszt emlékezetét.⁹ Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen normatív igényekkel léptek fel az egyes szereplők a múlt támasztotta problémákkal összefüggésben, vagy hogy milyen „emlékezet” konstruálódott, illetve milyen történetiség, időtápasztalat alapozta meg a múltra hivatkozó normatív igényeket.

Kérdésfelvetésünkéből adódóan, amely ahelyett, hogy a rendszerváltás utáni demokráciából visszatekintve vizsgálná, hogy mit tiltott az állampárti rendszer, arra helyezte a hangsúlyt, hogy a korábbiakhoz képest milyen megszólalások váltak lehetővé az 1960-as években, az itt következő tanulmányok több ponton vitába szállnak a kutatásterület hazai előfeltevéseivel. Zombory Máté tanulmánya a világháborús bűnperek példáján vizsgálja a múlttal fenntartott társadalmi viszony kérdéseit. Mivel a moralitás, illetve a büntetőjogi felelősség kérdéseit a történelmi múltban elkövetett tettek kapcsán vetették fel, a második világháborús bűncselekmények kapcsán indított eljárások

⁹ Tamás BEZSENYI–András LÉNÁRT: The Legacy of World War II and Belated Justice in the Hungarian Films of the Early Kádár Era. *Hungarian Historical Review*, 2017/2. 300–327.; Kata BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.; Richard S. ESBENSHADE: Pulp Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970. In: François GUESNET–Howard LUPOVITCH–Antony POLONSKY (eds.): *Poland and Hungary: Jewish Realities Compared*. Polin, 2018; LÉNÁRT András: „Perek”. A holokauszt tematizálásának példái a hatvanas évek magyarországi nyilvánosságában. In: BÓNUS Tibor–LÓRINCZ Csongor–SZIRÁK Péter (szerk.): *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződései*. Ráció, Budapest, 2014. 511–537.; SZÉCSÉNYI András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017. 291–329.; ZOMBORY Máté–LÉNÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: Elfeledett szembenézés. Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *Budapesti Könyvszemle*, 2013/3. 245–256.

katalizátorai voltak a korszakban a történelem terhéről folytatóttársadalmi eszmeecserének, sok esetben pedig a szembenézés modelljeinek. Zombory az Eichmann-perben történt magyar szerepvállalást elemezve újabb érvet szolgáltat amellet, hogy a kelet-európai országok, bár más-más érdektől vezettetve, rendkívül fontos szerepet játszottak a zsidó genocídium emlékeztetének kialakításában.

Állításai több vonatkozásban egybecsengenek a tematikus szám szerkesztésekor megjelent *Justice Behind the Iron Curtain* című kötet következtetéseivel, amely a Lengyel Népköztársaságban lefolytatott náci bűnpereket elemzi.¹⁰ Gabriel Finder és Alexander Prusin már az ötvenes évek derekának lengyel tárgyalásait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy bár ezeknek a belső politikai ellenfelekkel való leszámolás volt az első számú céljuk, mégis némi különbség fedezhető fel a keletnémet és szovjet kirakatperekhez képest. A kollaboránsoktól eltérően ugyanis a *német* nácik felelősségre vonásakor a rezsim nem avatkozott bele közvetlenül a perek kimenetelébe, hanem hagyta, hogy a háború előtti jogi kultúrában nevelkedett jogászok és bírók lelkiismeretük szerint járjanak el, még akkor is, ha ebből nem származott érzékelhető haszna a rezsimnek. A náci elit jelentős részét (amerikai és brit támogatástól kísérve) valóban felmentő és saját szolgálatába állító NSZK-ra ekkor még nem igyekeztek olyan politikai nyomást gyakorolni, amelyet Zombory is elemez cikkében, ez ugyanis ekkor még nem volt prioritás. Sokkal fontosabb volt annak a hivatalos historiográfia által elterjesztett, de a tanúk vallomásai nyomán könnyen megingatható dogmának a fenntartása, miszerint a varsói felkelést a kommunista földalatti mozgalom szervezte és irányította, s ezért nem is volt nyilvános a tárgyalás még az olyan jelentős személyiség esetében sem, mint a varsói felkelés vérbe fojtásában kiemelkedő szerepet játszó Paul Otto Geibel. A nyugati – például holland – háborús perekhez képest azonban így is jóval súlyosabb ítéletek születtek, nagyjából összemérhető bűnök esetében. Az ötvenes évek végén lezaj-

¹⁰ Gabriel N. FINDER–Alexander V. PRUSIN: *Justice behind the Iron Curtain: Nazis on Trial in Communist Poland*. University of Toronto Press, Toronto, 2018.

lott Erich Koch-per emlékezetpolitikai aktusként viszont már az Eichmann-per kontextusában nyerte el jelentőségét. A háború alatt Ukrajnában *Reichskommissar*ként működő Koch halálos, majd életfogytiglanira enyhített ítéletét a Zombory által is megidézett, az Eichmann-perben implikált, de nem vádolt Hans Globke ügyével szemben hatásosan lehetett felmutatni: az Adenauer jobbkezeként működő prominens náci jogász élő példát szolgáltatott a kommunista propaganda számára ahhoz a tételhez, miszerint a kapitalizmus a nácizmus továbbélését jelenti. A hidegháborús propagandagépezetek egymásnak feszülése, melynek multipoláris elemzése még várat magára, nem szabad, hogy rövidre vágja az elemzés útját: ahogy Zombory példája is mutatja, érdemes lehet magukat a tárgyalásokat alaposabban megvizsgálni. Finder és Prusin amellet foglal állást, hogy már az Eichmann-pert megelőzően is kialakult egy olyan mikrokörnyezet vagy jogi kulissza, amely keretet biztosított egy újfajta emlékezetkultúra kialakulásához, mely – a háború utáni törekvésekkel ellentétben – nem mosta össze a különféle áldozati csoportokat, és nyíltan emlékezeti teret biztosított a zsidó genocidiumnak. S ha ennek hatása nem is mérhető az Eichmann-peréhez, hiba lenne nem számolni azzal, hogy a kelet-európai perek és emlékezeti gyakorlatok befolyásolták egyrészt azt, ahogy a híressé vált tárgyalássorozat lefolyt, másrészt azt, amilyen jelentést tulajdonítottak a pernek világszerte. Zombory talán épp ebben tesz meg egy olyan lépést, amelyet a megidézett kötet nem: a kelet–nyugati komparatív vizsgálat helyett a konkrét hatásviszonyokat elemzi.

Az alábbiakban a művészeti alkotásokat vizsgáló írások közül Varga Balázs tanulmánya tudatosan nem a holokauszt-emlékezeti paradigmából indul ki, amikor Fábri Zoltán 1963-ban bemutatott *Nappali sötétség* című filmjét elemzi. Varga arra mutat rá, hogy Fábri e korai alkotása a történelem terhét problematizálja, amikor a tovább élő múlt tehetetlenségét, bénító hatását filmesíti meg, szemben a korabeli kritika által elvárt, világos távlatot mutató antifasiszta narratívával. Fábri filmjét a kor filmcenzurális eljárásainak összefüggésrendjében elemzi Varga, aminek nyomán az a „szürke zóna” figyelemre méltó

alkotásaként tárul elénk. A korszak hasonló tematikájú műveihhez képest valóban visszafogott feloldás a film végén kimerül annak kissé bizonytalan sugalmazásában, hogy Kádár alatt talán új kor köszöntött be, amikor már nem kell se mártírrá, se hőssé válni a mindennapok humanizmusának megéléséhez. A tanulmány végeredményben azon a fent már érintett kérdésen is elgondolkodtat, hogy a politikai konformizmus a szocializmus alatt szükségképpen kizárta-e a holokauszt emlékével és annak megjelenítésével küzdő autentikus útkeresést.

Azok az írások pedig, amelyek a holokauszt emlékezetét vizsgálják, érveket nyújtanak a tabusítás-tézis revíziójának szükségessége mellett. Míg a hazai kutatások többnyire abból indulnak ki, hogy a második világháborús zsidó szenvedés a szocialista Magyarországon el volt hallgat(tat)va, kizáró ellentétet állítva fel ezzel antifasizmus és holokausztemlékezet között, Richard Esbenshade és Jablonczay Tímea tanulmánya rendkívül gazdag szövegkorpuszokat emel a kutatások látóterébe, amelyek, jóllehet nem teljesítik a „holokausztirodalommal” szemben támasztott mai elvárásainkat, mégis olyan vészorszak-diskurzusokat képviselnek, amelyeket sem hallgatásként, sem pedig kivételként nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezek az írások arra hívják fel a figyelmet, hogy az irodalom társadalmi normákat érvényesítő szerepét vizsgálva nem hagyatkozhatunk az irodalomkritika minőségkritériumaira, amelyek révén a népszerű irodalmi alkotások garmadáját rekesztették ki a vizsgálat köréből a kizárólag az „értékes” magas irodalommal foglalkozó kutatások. Úgy is fogalmazhatunk: az értékes és értéktelen irodalom közötti határmegvonás jelentős mértékben hozzájárult, hogy a hatvanas években működő mulátdiskurzusokkal, illetve az azok által felvetett problémákkal való szembe-sülést könnyebben el lehetett hárítani.

Ahogyán másfél évtizede a háborút közvetlenül követő időszakban kapcsolatban történt a holokauszthistoriográfiában,¹¹

¹¹ Lásd David BANKIER–Dan MICHMAN (eds.): *Holocaust Historiography in Context: Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*. Yad Vashem Publications, New York, 2009; David CESARANI–Eric J. SUNDQUIST (eds.): *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. Routledge, London, 2012. Magyarul:

a „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése ebben az esetben is kihat a történelem terhét problematizáló kurrens kulcsfogalminkra. Ráirányítja a figyelmünket e fogalmak, kutatási eszközeink történetiségére: arra, hogy a holokauszt nyugati fogalma hogyan adta át a helyét korábbi konceptualizációknak, hogy a hetvenes éveket követően uralkodóvá vált emlékezeti trauma-fogalom milyen történelemfilozófiát feltételez, vagy hogy mennyire problematikus mai értelemben vett emlékezetről beszélni a „memory boom”-ot megelőző időszakokban. Ezáltal láthatóvá válik, ha a történelem terhének problémája nem „emlékezetként” jelentkezett, vagy ha esetleg lelkiismereti kérdésként merült fel, vagy hogy a népirtás fogalma nemcsak nyitott, hanem vitatott is volt – gondoljunk csak a Bertrand Russell nevével fémjelzett, 1966-ban alakult bizottságra, amely többek között az USA által Vietnámban elkövetett atrocitások nemzetközi jogi jelentőségét vizsgálta a népirtás fogalma alkalmazásával.¹² Ez a kutatási perspektíva végeredményben azt vizsgálja, hogy milyen történelmi változatokon és változásokon esett át a társadalmak által a múltnak tulajdonított morális jelentőség.

E tanulmányok arra is rávilágítanak, hogy milyen szorosan összefüggtek a társadalmi nyilvánosság különféle szférái, amelyekben szót kaphattak a történelem terhével kapcsolatos kérdések. A tanulmányok egy fragmentált, politikailag különféle mértékben kontrollált, mégis kiterjedt nyilvános teret rajzolnak ki, amelyben az egyes diszkurzív aktusok hivatkoznak egymásra, sőt, előhívják egymást. Ez történt a már említett büntetőperekkel, amelyek egyfajta kulturális fordításon estek keresztül: színházi darabok, regények, filmek számára biztosítottak kulturális keretet. Legnagyobb hatása ebből a szempontból minden bizonnyal az Eichmann-pernek volt, amely művészi reakciók sokaságát provokálta ki, de fontosak voltak

---

David CESARANI: A „hallgatás mítoszának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): I. m. 261–288.

¹² Berthold MOLDEN: Vietnam, the New Left and the Holocaust: How the Cold War Changed Discourse on Genocide. In: Aleida ASSMANN–Sebastian CONRAD (eds.): *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*. Palgrave Macmillan, London, 2010. 79–96.

azok a perek is, amelyeknek jelentős magyar relevanciája volt: az úgynevezett Auschwitz-per és az Eichmann-kommandó tagjai, Hermann Krumej és Otto Hunsche ellen indított frankfurti eljárás. Zombory tanulmánya részletesen foglalkozik mindkét esemény politikai relevanciájával, míg Jablonczay egy olyan író, Szenes Erzsí közéleti jelentőségét is tárgyalja, aki nemcsak irodalmi alkotásaival, hanem a tárgyalásokon tett tanúvallomásaival is részt vett a korabeli közbeszédben. A tanulmányok egymással rejtett párbeszédet is folytatnak. Jablonczay például elemzi Palotai Boris regényét, amely alapul szolgált a Varga által vizsgált Fábri-filmhez. Esbenschade pedig Rónay György 1963-as regényét vizsgálja, amely az Eichmann-per társadalmi jelentőségére adott reakcióként született (és amelyből Fábri 1967-es *Utószezon* című filmje készült). Kirajzolódik tehát egy olyan „közéleti mátrix”, amelyben különféle formákban, különféle módokon, eltérő keretfeltételekkel, de a jelenre nehezedő közelmúlt problémáit vetették fel. A zsidó népirtás meghatározó morális jelentőséggel bírt ebben a térben, még ha maga a történelmi esemény nem is volt kizárólagos példázata az „el nem múltó múlt” problémájának. Egyfajta antifasiszta humanizmus jegyében Auschwitz párhuzamba került Hirosimával, a gyarmatosítás atrocitásai a vietnámi tömeggyilkosságokkal. E mellérendelés markánsan különbözik a hetvenes évektől uralkodóvá vált neoliberais-emberjogi paradigmától, amelyben az individualizált, „tisztá” emberi szenvedés szegeződik szembe a politikai, társadalmi átalakulás lehetőségével.

E néhány tanulmány véletlenül sem kíván a teljesség igényével fellépni. Csupán fel szeretne hívni a szóban forgó mátrix előfeltételei és mechanizmusai további kutatására, ami nemcsak történelmi ismereteinket gazdagítaná, hanem reményeink szerint a jelenkori emlékezeti normarend kritikai olvasatához is hozzájárulna.

Budapest–Cambridge (Massachusetts), 2019. január 2.

Scheibner Tamás–Zombory Máté